

SEMPOZYUM DİZİSİ

İmâm-ı Âzam
Ebû Hanîfe
ve
Düşünce Sistemi

[SEMPOZYUM TEBLİĞ VE MÜZAKERELERİ]

II

KUR'AN ARAŞTIRMALARI VAKFI
KURAV YAYINLARI

Kur'an Araştırmaları Vakfı

KURAV

İmâm-ı A'zam

Ebû Hanîfe

ve

Düşünce Sistemi

[SEMPOZYUM TEBLİĞ VE MÜZAKERELERİ]

16-19 Ekim 2003, Mudanya/BURSA

- II -

Editör

İbrahim HATİBOĞLU

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	140895
Tas. No:	297.64 İMAMVA

KURAV YAYINLARI
BURSA 2005

EBÛ HANİFE'NİN KELÂMÇILIĞI, İTİKADA DAİR RİSALELERİ ve BUNLARIN OTANTİK OLUP OLMADIKLARI MESELESİ

Doç.Dr. İlyas ÇELEBİ

MÜ İlähiyat Fakültesi

İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe 80/699 yılında Kûfe'de doğmuş olup küçük yaşta Kur'ân-ı Kerîm'i ezberleyerek kıraat imamlarından Asım b. Behdele'den kıraat okumuş, sonra sarf, nahiv, şiir ve edebiyat gibi dil bilimlerini; arkasından da akaid ve cedel ilimlerini tahsil etmiştir. Güçlü mantığı ve hazır cevaplılığı sayesinde bu ilimlerde kısa sürede kendini kabul ettirmiş, inkârcı ve bidatçılarla tartışmalarda aranan kişi konumuna gelmiş ve bu amaçla birçok kere Basra'ya seyahatleri olmuştur. Onun ömrünün 52 yılı Emevî idaresinde geçmiş olup Halife Abdülmelik b. Mervân ile II. Mervân dönemlerinde yaşamış, Ehl-i beyt'e yakınlık duymuş, Emevîlerin onlara uyguladıkları baskı ve şiddetten nasibdar olmuş, Kûfe kadılığı veya beytüleminliği teklifini kabul etmemesi üzerine hapse atılmış ve dövülmüştür. Sağlığının bozulması üzerine hapisten çıkarılmış, Mekke'ye giderek Emevî yönetimi sona erinceye kadar orada kalmıştır. 750 tarihinde Abbâsiler iktidara geçince Kûfe'ye dönmüş ve ders vermeye devam etmiştir.

Başlangıçta Abbâsî yönetimine sempati ile bakan Ebû Hanîfe, Medine'de Muhammed en-Nefsüzzekiyye'yi ve Irak'ta İbrahim'i öldürmeleri üzerine bu yönetime karşı da tavır almış, bunun üzerine Mansûr onu Bağdat'ta hapse atmış, orada dövülmüş, işkence görmüş ve bir rivayete göre hapiste, başka bir rivayete göre ise hapisten çıkarıldıktan kısa süre sonra 150/767 tarihinde vefat etmiştir.

1. Ebû Hanîfe'nin Kelâmçılığı

Ebû Hanîfe Havaric, Cehmiyye, Kaderiyye, Mûtezile, Müşebbihe ve Mürcie gibi itikadî mezheplerin teşekkül ettiği bir dönemde yaşamış olup, itikadî konulardaki görüşleri ile Ehl-i sünnet kelâmının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Onu keşfedip ilme ilk teşvik eden Ebû Amr eş-Şa'bî'dir. Düşünce dünyasının oluşmasında en etkili

kişi ise 18 yıl öğrenciliğini yaptığı Hammâd b. Ebû Süleyman'dır. Ayrıca İbrahim en-Nehâf, Mesruk b. Ecdâ', Kadı Şüreyh, Esved b. Yezîd ve Alkame b. Kays'tan da dersler almış; Atâ b. Ebû Rebah, İkrime ve Nâfi'den hadis dinlemiştir. Bu hocaları yanında, onun düşünce dünyasında Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ûd ve Muaz b. Cebel gibi sahabîlerin; Zeyd b. Ali, Muhammed el-Bâkır, Ca'fer es-Sâdık gibi Ehl-i Beyt'e ve Hasan el-Basrî, Atâ b. Ebû Rebah ve Sa'îd b. Müseyyeb gibi tâbiüne mensup âlimlerin büyük etkisi olmuştur.

Ebû Hanîfe'nin, ilim hayatının ilk yıllarında kelâmıla meşgul olduğunda bütün âlimlerin ittifakı söz konusudur. Bu çizgisini hayatının sonuna kadar devam ettirip ettirmediği konusunda ise ihtilâf vardır. Bazıları onun hayatının ilk dönemlerinde kelâmıla ilgilendiğini, sonra bu ilmi terk ederek fıkha yöneldiğini ve başta oğlu Hammâd olmak üzere yakınlarına kelâmıla uğraşmalarını telkin ettiğini ileri sürerlerken,¹ bazıları da ondan bize intikal eden eserlerin başında itikadî konulardaki görüşlerini açıklamış olduğu risalelerinin gelmekte olduğunu, bunlar içinde *el-Vasiyye* gibi hayatının sonlarında yazdığı eserlerinin bulunduğunu kaydederek onun ömrünün sonuna kadar akaid ve kelâm ilmiyle meşgul olduğunu kaydetmektedirler.

Biz burada Ebû Hanîfe'nin fıkha yöneldikten sonra kelâm ilmini terk ettiğini iddia edenlerin görüşlerine bazı örnekler verdikten sonra kanaatimizi belirtmek istiyoruz:

Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden Züfer b. el-Hüzeyl'in (ö. 158/775) rivayetine göre Ebû Hanîfe kelâm ilminde parmakla gösterilecek bir konuma geldikten sonra, kendisine talâk konusunda yöneltilen bir soruyu cevaplandırmada zorlanınca, kelâmıla ilgili bilgilerin pratikte işine yaramadığını düşünmüş ve ihtiyacını karşılayacak bilgileri vereceğine inandığı fıkha yönelmiştir.²

Ebû Yûsuf (ö. 183/709), Heysem b. Adiy et-Tâif (ö. 207/822) ve daha başkalarının rivayetine göre Ebû Hanîfe İslâmî ilimlere kelâmıla başlamış fakat zamanla bu ilmin faydasının az, sonucunun kötü olduğunu; kelâmıla uğraşanları halkın ehl-i heva diye isimlendirdiğini ve bunlara iyi gözle bakmadığını görmüş; Arap dili, kıraat, hadis gibi ilimlerin de kendisine çok şey kazandırmayacağını düşünerek, dünya ve ahireti kazanmanın ve farzları hakkıyla yerine getirmenin fıkıhla olabileceğine inanmış ve bu ilme yönelmiştir.³

Yahya b. Şeyban'ın rivayetine göre ise Ebû Hanîfe başlangıçta kelâmıla işğal ederken sonra kendi kendine "Bu yaptığım doğru ve güzel bir şey olsaydı sahabe, tâbiîn ve takipçileri onu ihmal etmezlerdi." diye düşünmüş ve fıkha yönelmiştir.⁴

Menâkıbu Ebî Hanîfe kitaplarında yer alan bu rivayetlere bakılırsa Ebû Hanîfe

1 Muvaffak el-Mekkî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, Beyrut 1981, s. 54-55; el-Bezzazî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, Beyrut 1981, s. 136-139.

2 Mekkî, *a.g.e.*, s. 51, 57; Bezzazî, *a.g.e.*, 136.

3 Mekkî, *a.g.e.*, s. 51-59; Bezzazî, *a.g.e.*, 138.

4 Mekkî, *a.g.e.*, s. 54; Bezzazî, *a.g.e.*, 137.

hayatının belli bir devresinden sonra kelâmla meşgul olmaktan vazgeçmiş ve bu ilimle meşgul olmayı hoş karşılamamaya başlamıştır. Bu tutum onun risâlelerindeki genel yaklaşıma uymamaktadır. Çünkü o, risâlelerinde insanın ilgilenebileceği ilimlerin en faziletliyelerinin Allah'ın zât ve sıfatları ile meşgul olan ve bu hususlarda inkârcıların şüphelerini defetmeyi gaye edinen fikh-i ekber (el-fikh fi'd-din) olduğunu söylemektedir.⁵ *el-Âlim ve'l-müteallim*'de ise ilm-i kelâmı bir savunma silahına benzetmekte ve Hz. Peygamber ve ashâbı döneminde böyle bir silahı kullanmayı gerektirecek durum olmadığı için onlar kullanmamışlardır, biz ise kendimizi savunmak için böyle bir silaha muhtacız demektedir.⁶ Gazzâlî'nin de isabetli bir şekilde ifade ettiği gibi ilm-i kelâmı uğraşmak inançları akli ve nakli delillerle ispata çalışmak, muhaliflerin delillerini çürütmek ve hak ile bâtili birbirinden ayırmak gibi gayeleri taşıdığı sürece zemmedilmesi bir tarafa, kelâm öğrenilmesi zarurî ilimlerdendir.⁷ Bu ulvî gayeler yerine bâtili yaymak, şüphe tohumları saçmak, cemaatin arasına fitne sokmak gibi zararlı gayeler güdülse ancak o zaman kelâm ilmi memnû ve mezmum olabilir. Nitekim Mekki, Ebû Hanîfe'nin Hammâd hakkındaki kanaatinin bu gerekçelere dayandığını zannettiğini kaydetmektedir.⁸

Öte yandan Ebû Hanîfe'nin kelâm ilmindeki yeri birçok âlim tarafından teyid edilmiştir. Örneğin İmam Şâfiî (ö. 204/820) insanlar tefsirde Mukatil b. Süleyman'a (ö. 150/767), şiirde Zübeyr b. Ebû Sülmâ'ya (ö. /609) ve kelâmda Ebû Hanîfe'ye muhtaçtırlar, demektedir.⁹ Abdülkahir el-Bağdâdî fukahanın ilk mütekellim ve mezhep kurucularının Ebû Hanîfe ve Şâfiî olduklarını kaydetmektedir.¹⁰ Ebû Hafs Ömer ez-Zenencerî Ebû Hanîfe'nin kelâm halkasının ve bu konuları Havaric, Şîa, Dehriyye gibi fırkalarla tartışmasının fikha yönelmesinden sonra da devam ettiğini rivayet etmektedir.¹¹

Kanaatimizce o, Ehl-i sünnet'in kelâmı uğraşan âlimlerinin ilklerindedir. Hâricîler ve Kaderiyye'ye karşı Ehl-i sünnet'in görüşlerini savunmuş, bu maksatla defalarca Basra'ya gitmiştir.¹² Hayatının ilk dönemlerinde olduğu gibi son dönemlerinde de itikadî konularla meşgul olmuştur ve onun fıkıh ilmiyle meşgul olması, akaid ve kelâm konuları ile ilgilenmesine mâni değildir. Zaten dönemin din bilginlerine bakıldığı zaman bugünkü anlamda bir ihtisaslaşmanın olmadığı görülür. Bir âlim belli bir alanda uzmanlaşsa bile bu, onun diğer İslâmî ilimlerle ilgilenmediği anlamına gelmez.

5 bkz. *el-Fikhu'l-ıbsa*, İstanbul 1981, s. 36.

6 *el-Âlim ve'l-müteallim*, İstanbul 1981, s. 11-12.

7 Gazzâlî, *İhyau ulûmi'd-dîn*, I,

8 Mekki, *a.g.e.*, s. 183.

9 İbn Hallikan, *Vefâyâtü'l-a'yan*, Beyrut 1978, 5/255; Bezzâzî, *a.g.e.*, s. 61.

10 Abdülkahir el-Bağdâdî, *el-Fark*, Kahire ts., s. 363.

11 Mekki, *a.g.e.*, s. 57, 124, 151-152; Bezzâzî, *a.g.e.*, 181, 202, 224-225.

12 Mekki, *a.g.e.*, s. 54; Bezzâzî, *a.g.e.*, s. 137; Beyazîzade, *İşârâtü'l-merâm*, Kahire 1949, s. 19.

2. İtikada Dair Risaleleri ve Bunların Otantikliği Meselesi

Ebû Hanîfe'nin görüşleri günümüze iki yolla intikal etmiştir. Birinci yol ona nisbet edilen risâlelerdir. Bunların başında da itikadî konularda görüşlerini açıkladığı *el-Fıkhu'l-ekber*, *el-Fıkhu'l-ebzat*, *el-Âlim ve'l-müteallim*, *er-Risâle* ve *el-Vasîyye* ile çeşitli rivayet zincirleri ile kendisine ulaşan hadisleri ihtiva eden müsnedleri gelmektedir. İkinci yol ise çeşitli âsâr, menakib, tarih ve fıkıh kitaplarında dağınık rivayetler halinde ona nisbet edilen görüşlerdir.

Hem geçmişte hem de günümüzde Ebû Hanîfe'nin hiçbir eser yazmadığını ileri sürenler olmuştur. Bunların başında onu kendilerinden gösterme hevesine kapılan bazı Mu'tezililer gelmektedir.¹³ Bunlar, Ehl-i sünnetin görüşlerini ihtiva eden bu eserlerin ona ait olmadığını söyledikten sonra Ebû Hanîfe'nin kendi mezheplerinden olduğunu iddia etmelerinin daha kolaylaşacağını düşünmüşlerdir. Bu iddialara müstehriklerden de katılanlar vardır.¹⁴ Hâlbuki, İslâm âleminde en çok taraftarı olan bir mezhebin kurucusu olan Ebû Hanîfe'nin bu işi hiçbir eser yazmadan başardığını söylemek isabetli değildir. Onun devrinde eserler üstatların takrirlerine dayalı olarak öğrencileri tarafından yazılmakta idi ve Ebû Hanîfe de risalelerini bu geleneğe göre yazmıştır. Nitekim aynı dönemde Ebû Hanîfe'nin hem hocaları, hem de muasırı olan âlimlerden muhtelif konularda kitap yazanlar da vardı. Bunlara örnek olarak Ömer b. Abdilaziz (ö. 101/719) ve Zeyd b. Ali Zeynelâbidin'in (ö. 122/740) Kaderiyye'yi red için yazdıkları risâleleri, Hasan el-Basrî'nin (ö. 110/728) Ömer b. Abdilaziz'in risâlesine cevabını ve Cafer b. Muhammed es-Sâdık'ın (ö. 148/765) Kaderiyye, Havaric ve Ravafız'ın gulatına karşı telif ettiği risaleleri zikredebiliriz.¹⁵

Öte yandan tarihî kaynaklarda, Ebû Hanîfe'nin kitaplarının bulunduğu açıkça bildirilmektedir. Örnek olarak *Târîhu Bağdâd'da* geçen haberlerde Ebû Müslim el-Müstemî'nin Yezid b. Hârûn'a (ö. 206/821) "Ebû Hanîfe ve eserleri konusunda ne düşünüyorsunuz?" diye sorduğu, onun da: "Eğer fıkıh öğrenmek istiyorsanız onlara bakınız. Çünkü ben fukahadan, onun görüşüne bakılmasını hoş karşılamayan birini görmedim."¹⁶ dediği; Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 161/778) onun *Kitabu'r-rehn*'ini istinsah ettiği¹⁷ ve Abdullah b. Mübârek'in (ö. 181/797) Evzâî'ye (ö. 157/774) yanında bulunan Ebû Hanîfe'ye ait bu eseri gösterdiği¹⁸ kaydedilmektedir. Ayrıca İbnü'n-Nedim (ö. 385/995),¹⁹ Fâhru'l-İslâm el-Pezdevî (ö. 482/1089),²⁰ Ebû Yüsr Muhammed

13 Bezzazî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, s. 122.

14 Schacht, "Abu Hanifa", *EL2*, 1/123; a. mlf., "An Early Murdju'ite treatise: Kitabu'l-âlim ve'l-müteallim" *Oriens*, XVII/Leiden 1964, s. 96-102; W. Madelung, "Early Sunni Doctrine", *St. I, I*, XXXII, s. 235.

15 Abdülkahir el-Bağdadî, *el-Fark beyne'l-furak*, s. 363.

16 Hatib el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, Kahire 1931, XIII, 342.

17 Hatib el-Bağdadî, *a.g.e.*, XIII, 342.

18 Hatib el-Bağdadî, *a.g.e.*, XIII, 338.

19 *el-Fihrist*, Tahran 1971, s. 256.

el-Pezdevî (ö. 493/1100),²¹ Abdülaziz el-Buhârî (ö. 730/1330),²² Hafızuddin el-Bezzazî (ö. 827/1424),²³ Taşköprizade (ö. 968/1561)²⁴ ve Beyâzîzâde²⁵ gibi müellifler tarafından da Ebû Hanîfe'nin kitaplarının bulunduğu vurgulanmıştır. Ebû Hanîfe'nin eserlerinin çoğunun öğrencileri tarafından kaleme alındığı kabul edilmekle beraber en azından Osman el-Bettî'ye (ö. 143/760) hitaben, Mürchie'den olduğu ithamlarını cevaplamak için yazdığı *er-Risâle*'nin kendi yazması olduğu kabul edilmektedir.²⁶

Bizce Ebû Hanîfe'nin hiç eser yazmadığı görüşü hakikati yansıtmamakta ve ilmi dayanaktan mahrumdur. Bu nedenle onun risalelerinin olup olmadığını değil, Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen ve günümüze kadar ulaşan eserlerin ne derece ona ait olduğunu tartışmalıyız.

a. el-Fıkhü'l-ekber

el-Fıkhü'l-ekber Ebû Hanîfe'nin itikadî konulardaki görüşlerini aksettiren özlü bir eseri olup ondan çeşitli rivayetlerle naklolunmuştur. Bunlardan oğlu Hammâd ve talebelerinden Ebû Mutî' el-Hakem b. Abdullah el-Belhî kanallarıyla gelen rivayetler meşhurdur.²⁷ Hammâd'ın rivayeti *el-Fıkhü'l-ekber* diye, Belhî'nin rivayeti ise *el-Fıkhü'l-ebzat* diye şöhret bulmuştur. Beyâzîzade bu iki risâlenin rivayet zincirini şöyle vermektedir: Sadru'l-islâm el-Pezdevî Ebû Yakub es-Seyyârî'den; o, Ebû Ca'fer el-Hinduvanî'den; o, Ebû'l-Kâsım el-Belhî'den; o da Nusayr b. Yahya el-Belhî, Ebû Mutî' el-Belhî ve Muhammed b. Mukatîl er-Razî, Hammâd b. Ebû Hanîfe olmak üzere iki ayrı kanaldan rivayet etmişlerdir.²⁸ Zâhid el-Kevserî (ö. 1371/1952) ise *el-Fıkhü'l-ekber'in*, Medine Arif Hikmet ktp 226 numarada bulunan nüshasının baş kısmında yer alan İbrahim el-Gûrânî'ye ait şu sened ile rivayet edildiğini kaydetmektedir: Ali b. Ahmed el-Fârisî, Nusayr b. Yahya, İbn Mukatîl (Muhammed b. Mukatîl er-Râzî), Isam b. Yûsuf, Hammâd b. Ebû Hanîfe, Ebû Hanîfe.²⁹

İslâm bilginlerinin çoğunluğu bu eserin Ebû Hanîfe'ye nispetini kabul etmekle beraber³⁰ eserde henüz o devirde tartışma konusu yapılmamış bazı meselelerin yer

20 *el-Usûl (Keşfü'l-esrâr* kenarında), Dersaadet 1890, I, 8.

21 *Usûlü'd-dîn*, Kahire 1963, s. 4.

22 *Keşfü'l-esrâr*, I, 8.

23 *Menâkibu Ebî Hanîfe*, s. 122.

24 *Miftâhu's-sa'âde*, Kahire 1968, 2/159.

25 *el-Usûlü'l-münîfe*, İstanbul 1996, s. 2-3.

26 Fuad Sezgin, *GAS*, III, 32.

27 Ebû'l-hayr Muhammed Eyyub Ali, *Akîdetü'l-İslâm ve'l-İmam el-Matürîdî*, Dakka 1983, s. 106; Katip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, Ankara 1941, II, 1287.

28 bkz. *el-Usûlü'l-münîfe*, Laleli vr. 100b; Şehid Ali, vr. 1b.

29 Kevserî, *el-Âlîm ve'l-müteallim* (Mukaddime), s. 6; a. mlf., *İşârâtü'l-merâm* (Mukaddime), s. 6.

30 Taşköprizade *el-Fıkhü'l-ekber* risalesinin İmam Ebû Hanîfe'ye ait olmadığını iddia edenler hakkında şöyle demektedir: Ebû Hanîfe *el-Fıkhü'l-ekber* ve *el-Âlîm ve'l-müteallim* gibi kitaplarında ilm-i kelâm konularının çoğunu ele almıştır. Bu risalelerin ona değil, Ebû Hanîfe el-

aldığını da kabul etmektedirler. Bu bilginlerden biri Ahmed Emin (ö. 1373/1954)'dir. O, *el-Fıkhü'l-ekber*'in Ebû Hanîfe'ye ait olduğunu kabul etmekle beraber elimizde bulunan nüshaların içinde bazı sonradan ilâvelerin bulunduğunu belirtmekte, ancak bu ziyadelerin neler olduğu konusunda bilgi vermemektedir.³¹ Şiblî Nu'manî (ö. 1332/1914) ve Muhammed Ebû Zehra bu ilâvelere açıklık getirmektedirler. Şiblî bu ilâvelere örnek olarak *el-Fıkhü'l-ekber*'de dönemi için erken sayılan cevher, araz gibi felsefi terimlerin kullanılmasını, halku'l-Kur'ân meselesine nisbeten fazla yer verilmesini göstermektedir.³² Muhammed Ebû Zehra ise bu konuda şöyle demektedir: *el-Fıkhü'l-ekber*'de bazı öyle meseleler görüyoruz ki bunlar Ebû Hanîfe'nin asrında ve ondan önceki çağlarda söz konusu edilmiş şeyler değildir. Elimizde bulunan kaynaklardan hiçbirinde onun çağdaşlarından veya ondan öncekilerden birinin mucize, keramet ve istidraç arasındaki farkı anlatmaya teşebbüs ettiğini göremiyoruz. Halbuki *el-Fıkhü'l-ekber*'de şöyle deniliyor: Peygamber'in mucizeleri ve evliyanın kerameti haklıdır. Fakat haberde geldiği üzere İblis, Firavun, Deccal gibi Allah düşmanlarına ait olup da onlardan şimdiye kadar vukua gelmiş ve gelecek bulunan hallere ne mucize ve ne de keramet deriz, bu, hacetlerini yerine getirme demek olan istidraçtır. Zira Allah, düşmanlarının hacetini onları derece derece cezaya çekmek ve nihayetinde cezaya çarpmak kabilinden yerine getirir. Onlar da buna aldanıp daha azarlar. Bunlar câiz ve mümkündür. Evliyanın kerameti, kâfirlerden sadır olan harikulâde haller, olağanüstü şeyler arasındaki farka dair bir söze o asırda cereyan eden münakaşalarda tesadüf edemiyoruz. Bunlar, İslâm'da tasavvuf ortaya çıktıktan sonra kelâm uleması arasında bahis mevzuu yapılmaya başlanmıştır. Ulema, ermiş evliyaya Allah'ın neler bahsettiğinden söz açtılar, erenlerin olağanüstü hallerinden bahse daldılar. Bu cihet bizi söz konusu meselenin esere sonradan ilâve edildiği yahut da eserin Matürîdî ve Eş'arî görüşler ışığında yeniden kaleme alındığı görüşüne götürmektedir.³³ Öte yandan Hz. Peygamber'den sonra insanların en faziletlileri sayılırken Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali şeklinde bir sıralama yapılması,³⁴ nüshalarında Hz. Peygamber'in anne

Buhârî'ye ait olduğunu ileri süren iddialar, Ebû Hanîfe'yi kendi mezheplerinden göstermek isteyen Mutezîlilerin uydurmasıdır (*Miftahu's-saâde*, 2/159). Hafızuddin el-Bezzâzî (ö. 827/1424) *Menâkıbu Ebî Hanîfe* isimli eserinde Şemsüddin el-Kerderî'nin (ö. 642/1244) bu iki eseri kendi el yazısı ile Ebû Hanîfe'ye nisbet ettiğini gördüğünü kaydetmektedir (s. 122). Ayrıca Fahrü'l-İslâm el-Pezdevî (ö. 482/1089) *el-Usûl*'de (*Keşfü'l-esrâr* kenarında 1/8), Abdülaziz el-Buhârî (ö. 730/1230) *Keşfü'l-esrâr*'da (1/8), Ebû Yüsr Muhammed el-Pezdevî (ö. 493/1099) *Usûlü'd-dîn*'de (s. 4) bu iki eseri İmâm'a nisbet etmişlerdir.

31 *Duha'l-İslâm*, Kahire 1964, 2/198.

32 Şiblî Nu'manî, *el-Fıkhü'l-ekber*'in erken dönem üslubu taşımadığını, o dönemde talebeleri tarafından referans gösterilmediğini ileri sürerek bu eserin muhtemelen Ebû Mutî' el-Belhî'ye veya daha sonraki döneme ait olduğunu öne sürmektedir. bkz. *İmâm Abu Hanîfa*, s. 94-96.

33 M. Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe* (çev. Osman Keskiöglü), İstanbul 1966, s. 168-169.

34 Ebû Zehra, *el-Fıkhü'l-ekber*'den ilgili ibareyi naklettikten sonra şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Halbuki bütün menâkıb kitaplarında zikredilen rivayetler onun, Hz. Osman'ın Hz. Ali'den üstün tutup öne geçmediğinde ittifak ederler. Bir senede dayanan bu rivayetler, senedi olmayan bir metinden daha kuvvetlidir." *Ebû Hanîfe*, s. 168.

ve babasının ahiretteki konumu hususunda farklı ifadelerin yer alması³⁵ ve daha sonraki dönemlerde ortaya çıktığı tahmin edilen "kesb" tartışmalarına işarette bulunulması eserdeki meselelerin tamamının Ebû Hanîfe'ye nispetini zorlaştırmak-tadır.

Mevdûdî, Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'u konu alan makalesinde, *el-Fıkhu'l-ekber'in* bazı bölümlerinin sıhhati konusunda tereddütler bulunduğunu kaydettikten sonra makalesinde ele aldığı dört halifenin durumu, ashabın konumu ve imanın tanımı bölümlerinin sıhhati konusunda tereddüdün söz konusu olmadığını, çünkü aynı görüşlerin *el-Vasiyye*, *el-fıkhu'l-ebzat* gibi diğer eserlerinde ve öğrencileri Ebû Yûsuf ve Muhammed kanalıyla nakledilen görüşlerini toplayan Tahavî'nin (ö. 231/933) *Akide*'sinde yer aldığını kaydetmektedir³⁶.

*el-Fıkhu'l-ekber*e yöneltilen bir eleştiri de, dönemde mevcut olmayan bir sistematığe sahip oluşudur. Aynı sistematığe Ebû Hanîfe'nin diğer risalelerinde rastlanılmamaktadır.

el-Fıkhu'l-ekber çeşitli dillere tercüme edilerek yayımlanmıştır. Urduca tercümesi 1289'da Delhî'de, Pencabca tercümesi 1890'da Lahor'da, Almanca tercümesi 1915'de Jena'da basılmıştır. Türkçe tercümeleri muhtelif zamanlarda farklı kişiler tarafından yapılmış olup on beş kadar şerhi bulunmaktadır.³⁷

b. el-Fıkhu'l-ebzat

el-Fıkhu'l-ebzat, Ebû Hanîfe'den öğrencisi Ebû Mutî' el-Hakem b. Abdullah el-Belhî kanalıyla rivayet edilmiştir. Muhammed Zâhid el-Kevserî (ö. 1371/1952) neşrettiği nüshanın rivayet silsilesini Darü'l-Kütübî'l-Mısriyye'de bulunan nüshadan naklen şöyle sıralamaktadır: İmam Ebû Bekr Muhammed b. Muhammed el-Kâşânî, Ebû Bekr Alaüddin Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî'den; o, Ebû'l-Muîn Meymun b. Muhammed el-Mekhulî en-Nesevî'den; o, Ebû Mâlik Nasran b. Nasr el-Huttelî'den; o, Ali b. Hasan b. Muhammed el-Gazzal'dan; o, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Farisî'den; o, Nusayr b. Yahya el-Fakîh'ten; o, Ebû Mutî' el-Hakem b. Abdullah el-Belhî'den; o da Ebû Hanîfe'den rivayet etmiştir.³⁸

Beyâzîzâde *el-Fıkhu'l-ebzat'ın* bazı konularının Nesevî'nin (ö. 508/1115) *Tebşürâ*'sında, Nureddin el-Buhârî'nin (ö. 580/1184) *el-Kifaye*'sinde, Hafızuddin Ebû'l-Berakât Abdullah b. Ahmed en-Nesevî'nin (ö. 701/1302) *el-İtimad*, *Şerhu'l-*

35 Ör. Kılıç Ali Paşa nüshasında bu ibare bulunmamaktadır. Ali el-Kârî'nin *Fıkhu'l-ekber Şerhi*'nde küfür üzere (bkz. s. 130) ve Ebû'l-Münteha Şerhi'nde cahiliye üzere (bkz. s. 30) öldükleri belirtilirken, Muhammed b. Ömer el-Balî *Sübü'l-s-selâm fi hükmi âbâi seyidü'l-en'am*'da bu ifadelerin sonradan ilave edildiğini söylemektedir (s. 83-84).

36 Mevdûdî, "Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf", *İslâm Düşüncesi Tarihi*, İstanbul 1990, 2/305.

37 Bu şerhler için bkz. İlyas Çelebi, *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*, İstanbul 2000, s. 29-30.

38 Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-merâm*, s. 22; Kevserî, *Te'nîbu'l-hatîb*, Beyrut 1981, s. 73; *el-Âlim ve'l-müteallim* (Mukaddime), s. 6; *el-Fıkhu'l-ebzat* (Mukaddime), s. 35.

umde ve *Keşfü'l-menar*'ında, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed en-Natîfî'nin (ö. 446/1054) *el-Ecnas*'ında, Kadı Ebû'l-Alâ Said b. Muhammed es-Saidî'nin (ö. 442/1050) *Kitabu'l-İ'timad*'ında, Necmüddin Ebû Şuca' en-Nasîrî'nin (ö. 656/1258) *el-Burhanu's-satı' şerhu Akaidi't-Tahavî* isimli eserinde ve Ebû'l-Mehasin Mahmud b. Sirac el-Konevî (ö. 770/1369) şerhinde yer aldığını kaydetmektedir.³⁹

el-Fikhu'l-ebsat'ın İstanbul'da Fatih 5392/2 ve Selim Ağa 587/3 kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunmaktadır, 1307/1890 ve 1324/1906 tarihlerinde Kahire'de; 1368/1949'da Zâhid el-Kevserî tarafından yine Kahire'de yayımlanmıştır. Atâ b. Ali el-Cüzcânî ve Ebû'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/983) tarafından şerh edilmiştir. İmam Matürîdî ve İbrahim b. İsmail el-Malatî'ye nispet edilen şerhler Semerkandî Şerhi'nin aynıdır. Zâhid el-Kevserî, Darü'l-kütübî'l-Mısriyye'de şüpheye yer bırakmayacak şekilde Ebû'l-Leys es-Semerkindî'nin adı zikredilen birçok nüshanın bulunduğunu kaydetmektedir.⁴⁰ Muhammed Ebû Zehra, içinde Eş'arîlere karşı cevapların bulunmasını gerekçe göstererek bu şerhin İmam Matürîdî'ye ait olamayacağını savunmaktadır.⁴¹

İbnü'n-Nedim (ö. 385/995),⁴² Abdülkahir el-Bağdâdî (ö. 429/1037),⁴³ Ebû'l-Muzaffer el-İsferâyînî (ö. 471/1078),⁴⁴ Fâhru'l-İslâm el-Pezdevî (ö. 482/1089),⁴⁵ Ebû Yüsr Muhammed el-Pezdevî (ö. 495/1100)⁴⁶ gibi ilk dönem müelliflerinin Ebû Hanîfe'ye *el-Fikhu'l-ebsat* adıyla bir eser nispet etmemelerine ve Fâhru'l-İslâm el-Pezdevî⁴⁷ ve Ebû'l-Muîn en-Neseî (ö. 508/1115)⁴⁸ gibi müelliflerin *el-Fikhu'l-ekber*'in muhtevasından söz ederken verdikleri bilgilere dayanarak *el-Fikhu'l-ebsat*'ın ayrı bir risâle olmayıp *el-Fikhu'l-ekber*'in Ebû Mutî' el-Belhî kanalıyla gelen rivayeti olduğunu ve iki rivayeti birbirinden ayırmak için Hammâd'ın rivayetine *el-Fikhu'l-ekber*, Belhî'nin rivayetine ise *el-Fikhu'l-ebsat* denilmiş olabileceğini ifade etmek istiyorum. Tespitlerime göre bu tür isimlendirmeyi önce Beyâzîzâde,⁴⁹ arkasından da Zebidî (ö. 1205/1790)⁵⁰ yapmıştır. Birakalım daha öncesine gitmeyi Taşköprizâde (ö. 969/1561) ve Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657) gibi müteahhir müellifler bile Ebû Hanîfe'nin eserlerini zikrederken *el-Fikhu'l-ebsat* ismine yer vermemektedirler.⁵¹

39 Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-merâm*, s. 22.

40 Kevserî, *el-Âlim ve'l-müteallim* (Mukaddime) s. 4.

41 Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 167.

42 *el-Fihrist*, s. 256.

43 *el-Fark*, s. 363.

44 *et-Tebîr fi'd-dîn*, s. 113-114.

45 *el-Usûl (Keşfü'l-esrâr kenarında)*, 1/8.

46 *Usûlü'd-dîn*, s. 4.

47 *el-Usûl (Keşfü'l-esrâr kenarında)*, 1/7-8.

48 *Tebîrâtü'l-edille*, Dumaşk 1990, 1/25.

49 bkz. *el-Usûlü'l-münîfe*, ls. 2-3; *İşârâtü'l-merâm*, s. 21-22.

50 bkz. *İthafu's-sâde*, Darü'l-fikr, ys., ts., 2/13.

51 Taşköprizâde, *Miftahu's-saâde*, 2/159; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1287.

Aksine Katib Çelebi her iki rivayeti de *el-Fıkhu'l-ekber*'e nispet etmektedir.

c. el-Âlim ve'l-müteallim

Öğrencisi Ebû Mukatil Hafs b. Selm es-Semerkandî'nin (ö. 208/823) soruları ve bunlara verdiği cevaplardan oluşmaktadır. 43 soru ve cevaptan oluşmaktadır. Zâhid el-Kevserî *el-Âlim ve'l-müteallim* in râvilerini şöyle sıralamaktadır: Ebû'l Hasan Ali b. Halil ed-Dimeşkî (İbn Kadî'l-asker Ebû'l-Hasan Burhanuddin Ali b. el-Belhî'den; o, Ebû'l-Muîn Meymun b. Muhammed el-Mekhuî en-Nesevî'den; o, babasından; o, Abdülkerim b. Musa el-Pezdevî'den; o, Ebû'l-Mansûr el-Matürîdî'den; o, Ebû Bekr Ahmed el-Cüzcanî'den; o, Muhammed b. Mukatil er-Râzî'den; son ikisi Ebû Mutî' el-Hakem b. Abdullah el-Belhî ve 'İsâm b. Yûsuf el-Belhî'den; bu ikisi Ebû Mukâtil Hafs b. Selm es-Semerkandî'den; o ise Ebû Hanîfe'ye sorduğu suallerin cevaplarını nakletmiştir.⁵²

el-Âlim ve'l-müteallim'in İstanbul'da Fatih (5392/1), Esad Efendi (3522/2), Damad İbrahim (297/41) ve Raşid Efendi (1016/1) kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunmaktadır.

el-Âlim ve'l-müteallim 1349/1930 senesinde Haydarabad'da, 1368/1949'da Kahire'de (Kevserî tarafından) ve 1981'de İstanbul'da (Mustafa Öz tarafından) yayımlanmıştır. İbn Fûrek (ö. 406/1015) tarafından şerh edilmiştir.⁵³ Ayrıca Muhammed Revvas Kal'acı ile Abdulvahhab el-Hindî en-Nedvî tahkikli neşrini yapmışlardır (Haleb 1972).

el-Âlim ve'l-müteallim İmam Matürîdî,⁵⁴ İbn Nedim,⁵⁵ Fahu'l-İslâm el-Pezdevî,⁵⁶ Ebû'l-Yûser el-Pezdevî,⁵⁷ Abdülaziz el-Buhârî,⁵⁸ Bezzazî⁵⁹ ve Kâtip Çelebi'nin⁶⁰ de içlerinde bulunduğu büyük bir çoğunluk tarafından Ebû Hanîfe'ye nispet edilmiştir. Zehebî (ö. 748/1348) ve bu konuda onun görüşünü paylaşan bazı müsteşrikler ise bu nispeti yanlış bulurlar. Zehebî *Mîzanu'l-İtidâl* da Ahmed b. Ali es-Süleymanî'nin (ö. 412/1021), Ebû Mukâtil Hafs b. Selm'den *el-Âlim ve'l-müteallim* adlı eserini sahibi olarak söz ettiğini belirtir.⁶¹ Müsteşrik Schacht, Zehebî'nin tespitini yerinde bulur ve ileri sürdüğü yeni bazı delillerle bu tespiti destekler.⁶² W. Madelung da bu

52 Kevserî, *el-Âlim ve'l-müteallim* (Mukaddime) s. 5.

53 bkz. Murad Molla, nr. 1827, 159b-225b.

54 *Te'vîlatü'l-Kur'ân*, Selim Ağa Ktp., no. 40, vr. 828b.

55 İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 256.

56 *el-Usûl* (*Keşfü'l-esrâr* içinde), I, 8.

57 *Usûlü'd-dîn*, s. 4.

58 *Keşfü'l-esrâr*, I, 8.

59 *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, s. 122.

60 *Keşfü'l-zunûn*, II, 1437.

61 *Mîzanu'l-İtidâl*, II, 558.

62 Schacht, *Oriens*, XVII, 96-102.

görüşü paylaşır.⁶³

d. er-Risâle

Ebû Hanîfe'nin, Basralı âlim Osman b. Müslim el-Bettî'ye (ö. 143/760), kendisinin Mürcie'den olduğu ithamına karşı yazmış olduğu bir risâledir.⁶⁴ Bu risâlede Osman el-Bettî'nin kendisine yazdığı mektupta "dalâlette kalmış mü'min" ifadesini kullanmasının yanlış olduğunu bildirmesi üzerine Ebû Hanîfe verdiği cevapta "Benim için asl olan Kur'ân ve Hz. Peygamber'in uygulamalarıdır. Bunların dışında şeylerle amel edenler bidatçı kişilerdir." demekte, görüşlerinin doğru olduğunu âyet, hadis ve sahabe uygulamaları ile ispata çalışmaktadır. Ebû Hanîfe kendisinin Mürcie'ye mensup olmakla itham edilmesini ise şöyle değerlendirmektedir: Bidat ehli hak ve doğruyu söyleyen kişileri bu isimle isimlendirirse, hakkı söyleyenlerin bunda ne günahı vardır. Bize Mürcie ismini düşmanlarımız yakıştırmıştır.

er-Risâle'nin Fatih 5392/6 (116b-124a) ve Selim Ağa 587/10 (170b-184a) kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunmaktadır. Zâhid el-Kevserî tarafından 1368/1949'da Kahire'de neşredilmiştir. Ayrıca Mustafa Öz tarafından 1981'de Türkçe tercümesi ile beraber yayınlanmıştır.

Ebû Hanîfe'nin Osman el-Bettî'ye başka bir risâlesi de Selim Ağa 581/11 (174a-176b) numarada yer almaktadır.

Ebû Hanîfe'nin eserleri içinde telif tarzında yazılan tek eseri budur.⁶⁵ Diğerlerinin tümünün imlâ tarzında yazıldığı tahmin edilmektedir.

e. el-Vasiyye

Ebû Hanîfe'nin, oğlu Hammâd,⁶⁶ öğrencileri Ebû Yûsuf (ö. 182/798)⁶⁷ ve Yûsuf b. Halid es-Semî ve dostlarına hitaben yazdığı risâleleri vardır.⁶⁸ Elimizdeki *el-*

63 Madelung, "Early Sunni Doctrine Concerning Faith as Reflected in the Kitabu'l-İman of Ebû Ubayd al-Kasım b. Sallam, *St. I, XXXII, 233*; Y. Şevki Yavuz, "el-Âlim ve'l-müteallim", *DA, 2/461-463*.

64 Büyük günah işleyen kişi (mürtekib-i kebîre) hakkındaki görüşler üç gruba ayrılmaktadır: Hâriciler ve Mutezile onu mümin saymazlar, Mürcie iman olduktan sonra günahın hiçbir zarar vermeyeceğini söyler, Ehl-i Sünnet ise büyük günah işleyeni tekfir etmez, günahkâr sayar. Ebû Hanîfe'nin kanaati de budur. Muhammed Ebû Zehra, Ebû Hanîfe'nin Mürcie'den olmakla itham edilmesinin sebeplerini şöyle sıralamaktadır:

1. O, iman artmaz ve eksilmez dediğinde bazıları, onun ameli imandan geri bıraktığını sanarak bu yakıştırmada bulunmuşlardır.

2. "Allah, bir iyiliğe on sevap verir, günaha ise miktarınca azap vardır. Onun affı kayıt altına alınmaz, sınırlandırılmaz." görüşü bazılarıca bir tür Mürciecilik (ehl-i sünnet Mürciesi) olarak isimlendirilmiş ve Ebû Hanîfe de bu çerçevede Mürcie'ye mensup olmakla itham edilmiştir.

3. Assan gibi Mürcie'ye mensup bazı kişiler Ebû Hanîfe'yi kendilerinden göstererek taraftar bulmaya çalışmışlardır. *Ebû Hanîfe*, s. 176-177.

65 Ebû'l-Hayr Muhammed Eyyub Ali, *Akidetü'l-İslâm*, s. 129.

66 bkz. Esad Efendi 437/3; İstanbul Üniversitesi kütüphanesi 5808/1.

67 bkz. Fatih 5392/7; Bayezid 3080/4; İstanbul Üniversitesi kütüphanesi 1553/1.

68 bkz. Fatih 5392/4; Ali Emîrî 435/3; Esad Efendi 283/2, 437/4; İstanbul Üniversitesi kütüphanesi

Vasiyye dostlarına ve öğrencilerine vasiyyeti olup Ebû Mukatîl Hafs b. Selm es-Semerkandî (ö. 182/798) tarafından rivayet edilmiştir.⁶⁹ Ayrıca Ebû Yûsuf kanalıyla gelen rivayetleri de vardır. Nitekim Kevserî yaptığı neşrin mukaddimesinde bu rivayete dayandığını belirtmektedir.⁷⁰ Oğlu Hammâd'a vasiyetine Osman b. Mustafa tarafından *Zübdetü'n-nasaih* adıyla bir şerh yazılmıştır.⁷¹

Ebû Hanîfe'nin, İslâmî esaslarla ilgili olarak bazı dostlarına yazdığı tavsiyelerin muhtelif kütüphanelerde yazma nüshaları bulunup Ekmeleddin el-Babertî (ö. 786/1384), Molla Hüseyin b. İskender er-Rumî (ö. 1084/1672) ve Nureddin Efendi el-Üsküdarî (ö. 1260/1844) tarafından şerhler yazılmıştır. Her üç nüsha da matbudur.⁷²

İbn Nedim Ebû Hanîfe'ye ayrıca *er-Red ale'l-Kaderiyye* isimli bir risâle nispet etmektedir.⁷³ Abdülkâhir el-Bağdadî *el-Fikhu'l-ekber* ile bunun aynı eser olduklarını belirtmektedir.⁷⁴ Kâtip Çelebi ise *el-Red ale'l-Kaderiyye*'nin Ebû Hanîfe'nin torunu İsmail b. Hammâd'a (ö. 212/827) ait olduğunu kaydetmektedir.⁷⁵

Sonuç olarak Ebû Hanîfe, bir fikhî mezhebin kurucu imamı kabul edildiği için daha çok bu yönüyle vurgulanmış olmakla beraber o, en azından fakîhliği kadar akaid ve kelâm ilimlerine katkıları ile de iz bırakmış biridir. Zaten onun tanımında fikh "kişinin, leh ve aleyhine olan şeyleri bilmesi" demek olup bunların inanç konuları ile ilgili olanlarına "el-fikhu'l-ekber", ibadet ve muamelâtla ilgili olanlarına da "el-fikh fi'l-ahkâm/el-fikh fi'd-dîn" denilmektedir. Dolayısıyla onun fikhla meşgul olduğu yahut fikhin faziletinden söz ettiği ifade edildiğinde, sadece fûrû-ı fikh değil kelâm ilmi de kastedilmiş olmaktadır. Çünkü bizzat kendisi fikh kavramına bu anlamı yüklemektedir. Dolayısıyla onun kelâm ilminden uzaklaştığı şeklindeki iddialerin içi boştur.

Ebû Hanîfe'nin risalelerinin otantikliği meselesine gelince, onun kelâmıla ilgili çeşitli risaleler yazdığı *el-Fikhu'l-ekber*, *el-Âlim ve'l-müteallim*, *er-Risâle* gibi risalelerin isimlerinin erken dönemden itibaren literatürde anılmaya başlandığı yadsınamayacak bir gerçektir. Bununla beraber günümüze ulaşan nüshaların ne ölçüde otantik oldukları tartışılabilir. Söz konusu risaleler bir bütün olarak değerlendirildiğinde, birbirleri ile çelişen görüşler bulunmamaktadır. Ancak zaman zaman Ebû Hanîfe'nin yaşadığı dönemde henüz kullanılmayan bazı kavram ve görüşlere rastlamak söz konusudur.

6461/1.

69 bkz. *el-Ustûlü'l-münife*, s. 4.

70 Kevserî, *el-Âlim ve'l-müteallim* (Mukaddime), s. 1.

71 bkz. Esad Efendi 437/3; İstanbul Üniversitesi kütüphanesi 5808/1.

72 bkz. Fuad Sezgin, *GAS*, I, 418. Ayrıca Ebû Hanîfe'nin Yûsuf b. Halid es-Semfî ve Ebû Yûsuf'a vasiyetleri için bkz. Mekkî, *Menâkib*, s. 360, 370.

73 *el-Fihrist*, s. 256.

74 *el-Fark beyne'l-firak*, s. 363.

75 *Keşfü'z-zunûn*, 1/839.

Bu tebliğ içinde bir kısmına işaret edilen görüşler sebebiyle söz konusu risalelerdeki görüşleri tümüyle İmam'a nisbet etmek zor görülmektedir.

Prof.Dr. Süleyman TOPRAK

SÜ İlahiyat Fakültesi

İlyas Beye teşekkür ediyoruz. Dün İmâm-ı A'zam'ın fıkıhla ilgili eseri olmadığı belirtilmişti bugün akaidle ilgili olanları da gidiyor. Buyurun Yusuf Bey.